

تصویرسازی منظومه‌های غنایی در تطبیق با نگاره‌های خمسه شاه طهماسبی (با تأکید بر چهار منظومه: سلیم و سلمی، فیروز و نسرین، نل و دمن، ناز و نیاز)

چکیده

شعر به عنوان نوعی آفرینش ادبی و هنری، ترکیبی از عناصر مختلف است. خیال‌انگیزی و تصویرسازی از ابعاد مهم شعر محسوب می‌شود. عناصر خیال در شعر نقش مهمی در زیبایی و ماندگاری شعر دارد. در این میان اشعار غنایی از جمله اشعاری هستند که تصویرسازی در آنها به صورت برجسته‌ای قابل مشاهده است. شعر غنایی بازتاب احساسات و عواطف شخصی شاعر است. برخی آثار ادبی چون خمسه نظامی که در دوره صفویه نسخه‌برداری شده‌اند نیز بازتابی از عناصر تصویرسازی و خیال‌انگیزی است. بررسی انعکاس تصویرسازی در اشعار منظومه‌های غنایی با نگاره‌های خمسه شاه طهماسبی می‌تواند روشنگر ارتباط عمیق شعر و نقاشی باشد. این پژوهش با روش توصیفی و تحلیلی در صدد بررسی صور خیال و تصویرسازی در منظومه‌هایی چون نسرین و فیروز، سلیم و سلمی، نل و دمن، ناز و نیاز است. یافته‌های پژوهش حاکی از حضور عمیق تصویرسازی و خیال‌انگیزی در این منظومه‌هاست. به کارگیری صنعت بلاغی، سبک و نوآوری تصویرسازی در تمامی منظومه‌ها تقریباً به صورت یکسانی است اما سبک تصویرسازی داستان «نل و دمن» در بین راه تغییر جهت داده است. بیشترین ملاک به کار رفته در صور خیال و تصویرسازی این چند منظومه بر محورهای چون هجران، ارتباط و اطلاع‌رسانی، طبقه اجتماعی، جایگاه معشوق، گفتار و مکالمه، وصال، افلاک و عناصر طبیعی می‌باشد. در نگاره‌های خمسه شاه طهماسبی نیز عنصر تخیل و تصویرسازی چون هجران، معشوق، گفتار و عناصر طبیعی به روشنی دیده می‌شود.

اهداف پژوهش

۱. جایگاه تصویرسازی و خیال‌انگیزی در چهار منظومه: سلیم و سلمی، فیروز و نسرین، نل و دمن، ناز و نیاز.
۲. بررسی تطبیقی عناصر تصویرسازی و خیال‌انگیزی در منظومه غنایی با نگاره‌های خمسه شاه طهماسبی.

سؤالات پژوهش

۱. تصویرسازی و خیال‌انگیزی چه تأثیری و نقشی در منظومه‌های سلیم و سلمی، فیروز و نسرین، نل و دمن، ناز و نیاز دارد؟
۲. عناصر تصویرسازی و خیال‌انگیزی در منظومه‌های غنایی چون سلیم و سلمی، فیروز و نسرین، نل و دمن، ناز و نیاز با نگاره‌های خمسه شاه طهماسبی چه شباهت‌هایی دارد؟

۱. مقدمه

ادبیات فارسی از همان آغاز با توان ذاتی و غنایی بی‌نظیر خود توانست در تمامی عرصه‌های نظم و نثر قالب‌ها و مضامین و موضوعات، صدها اثر پدید آورد. غزل عاشقانه و منظومه‌های غنایی پیوندی عمیق با هم دارند. منظومه‌های عاشقانه بسط یافته‌ی مفاهیم شعر غنایی و تجسم عینی و روایی آن است. ایجاد نگاهی تازه به مقوله‌ی عشق و ایجاد شور و نشاط در ادب فارسی، همگی بخشی از رهاوردهای منظومه‌های عاشقانه است. در این میان اشعار غنایی از جمله اشعاری هستند که تصویرسازی در آن‌ها به صورت برجسته‌ای قابل مشاهده است. شعر غنایی بازتاب احساسات و عواطف شخصی شاعر است. گرچه در ادب فارسی شعر غنایی محدود به قالب خاصی نبوده و می‌توان رد پای آن را در اکثر قالب‌های ادبی مشاهده کرد؛ اما با دامنه‌دار شدن شعر فارسی و مهاجرت آن از ایران به هندوستان و عراق و ... شعر غنایی چه از نظر مضمون و چه از نظر محتوا برگ دیگری از زبان و ادب فارسی را به مخاطبان خود شناساند. شاعران منظومه‌های غنایی بنا بر مقتضیات شعر و سبک آن دوران به صورخیال و تصویرسازی توجه وافری داشتند. این شاعران از یک اصول ویژه برای بیان صورخیال استفاده نکرده‌اند اما هر کدامشان بنا بر معیارهای شعر آن دوره از صورخیال استفاده کرده‌اند. در این جستار نگارنده بر آن است تا بررسی کند که صورخیال و تصویرسازی و صنعت بلاغی تشبیه و کاربرد آن در اشعار غنایی از معیارهای اصلی شاعران بوده؟ یا هر کدام به مقتضیات و کاربرد واژه‌های سبک و دوره خود استفاده نموده‌اند. سپس این شیوه را مورد بررسی قرار دهد و ملاک نقد و بررسی صورخیال و تصویرسازی (صنعت بلاغت تشبیه) بر اساس متداول‌ترین روش توصیفی - تحلیلی (تطبیقی) است. لذا رویکرد این پژوهش بر این است که با بررسی گذرا بر صنعت بلاغت تشبیه و صور خیال، آراء شاعران درباره صورخیال در شعر غنایی آورده شود و سپس به مقتضای گزیده‌هایی از اشعار شاعران منظومه‌های غنایی (نل و دمن، سلیم و سلمی، نسرین و فیروز، ناز و نیاز) را آورده تا با بهره‌گیری از صورخیال و تصویرسازی، فرایند به‌کارگیری آن را در منظومه‌های نام‌برده، مورد بررسی قرار دهد. از سوی دیگر وجوه تشابه این منظومه‌ها با نگاره‌های خمسه شاه طهماسبی را بررسی کند.

بررسی پیشینه پژوهش حاضر نشان می‌دهد که تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر درنیامده است. اگرچه در زمینه این منظومه‌های غنایی مقالات و کتاب‌های زیادی تدوین شده است به عنوان مثال، مصطفوی سبزواری و تقیان، در پژوهشی به بررسی ویژگی‌های سبکی «نل و دمن» پرداخته‌اند و درباره خصایص سبکی و نوآوری ادبی فیضی معتقدند که فیضی «نل و دمن» را به تقلید از «لیلی و مجنون» و در همان وزن به درخواست اکبرشاه در سال ۱۳۰۰ و ۴۲۰۰ بیت سروده است. «نل و دمن» ترجمه منظوم آزادیست برگرفته از مهابارات که در داستان عشق‌بازی «نل و دمن» مضامین دینی و عرفانی، عاشقانه، فلسفی... را گنجانده است (سبزواری و متقیان: ۱۳۹۰). میرزای حسینی به معرفی و ساختار منظومه پرداخته است (میرزای حسینی: ۱۳۸۳). ذاکر الحسینی درباره این منظومه نوشته است:

استوار، دلپذیر با طراوت و سرشار از تمثیل‌ها و استعارات و ترکیبات رقیق و تازه و گاه یادآور شیوه نظامی است که پر از معانی و مضامین تازه و خیال‌انگیز است چندان به تعبیر خود او اسراف معانی کرده است و بر آن است که صاحب طرزی نو است (ذاکر الحسینی: ۱۳۸۴). شاه‌حسینی درباره بررسی منظومه «سلیم و سلمی» بر آن است آن‌گونه که از ادبیات آغازین منظومه‌ی سلیم و سلمی و همچنین نصیحتی که شاعر در اثنای داستان به خوانندگان بیان می‌کند، بر می‌آید، عامل اصلی که شاعر را برای سرودن این منظومه ترغیب کرده، دلگیری وی از ستم ایام و جور و جفای دهر و مردم زمانه بوده است. به طوری که او در آغاز مثنوی سلیم و سلمی بختش را ناساز و طالعش را در این محنتکده شوم دانسته است (شاه‌حسینی: ۱۳۸۸). ذوالفقاری می‌گوید: وحید قزوینی داستان رمزی «ناز و نیاز» را به خوبی پرورده و چون «حسن و دل» فتاحی نیشابوری توانسته است دقایق داستان‌های عاشقانه را در اثر خود بگنجانند و از عهده پرداخت شخصیت‌های داستانی نیز به خوبی بر آمده است. توصیف‌ها به سنت منظومه‌های عاشقانه طولانی است. غزل‌های درون مثنوی مطابق با منظومه، نامه‌ها و مناظره‌های عشاق در این اثر هم مشهود می‌باشد (ذوالفقاری: ۱۳۹۲). یلمه‌ها در کتاب منظومه غنایی فیروز و نسرین می‌گوید: سبک مثنوی «فیروز و نسرین» قابل تأمل است. بررسی این اثر نشان‌دهنده آن است که شاعر بر دایره واژگانی مسلط است و آن را به شیوه دوره بازگشت ادبی، تحت تأثیر سبک‌های خراسانی و عراقی سروده است؛ از جمله این ویژگی‌ها، کاربرد شکل کهن لغات، کاربرد ترکیبات مهجور، نوادر لغات و اصطلاحات و واژه‌های عامیانه و ترکیب‌سازی‌ها می‌باشد (یلمه‌ها: ۱۳۹۵).

نتیجه‌گیری

منظومه‌های غنایی مرور شده از برجسته‌ترین منظومه‌های سبک هندی به شمار می‌آیند. این منظومه‌ها کم و بیش با مسامحه در یک عصر ادبی گنجانده می‌شوند، می‌توان رد پای تصویرسازی و خیال‌آفرینی و مضمون‌سازی را در آن‌ها مشاهده کرد. به‌طور کلیف عناصر بصری شکل گرفته در این منظومه‌ها به‌صورت تصاویر عینی و ذهنی است که بسامد عنصری تصویرسازی در شعر این شاعران نشان از تأثیرپذیری آن‌ها از این مقوله است. تصویرسازی را می‌توان جان‌مایه خیال به‌شمار آورد. بدون حضور تصویر در شعر، یک پای خیال می‌لنگد و ارتباط دو سویه بین شاعر و مخاطب از رشد طبیعی می‌افتد. به یاری همین بن‌مایه‌های بصری است که شعر سبک هندی به تجلی تازه‌ای از تعریف خویش دست پیدا می‌کند. تصویرسازی یا صورخیال در منظومه‌های «تل و دمن» و «ناز و نیاز» و «سلیم و سلمی» و «فیروز و نسرین» کاربرد بسزایی داشته است. و درون مایه‌ی اشعار غنایی این چهار منظومه، افکار و خیالات شاعر را به زیباترین شکل نشان می‌دهد. این تصویرسازی بازتاب احساسات و عواطف شاعران است که به مفاهیم اشعار غنایی تجسم عینی بخشیده و در قالب مثنوی به نمایش گذاشته شده است. در هر چهار منظومه با مضامین گرایش به قصه‌گویی و داستان‌پردازی و مکاتب ادبی به خوبی نشان داده شده است. در این چهار منظومه تصویرسازی و صور خیال کاربرد بیشتری داشته البته با به‌کارگیری صنعت بلاغی نشان داده شده است زیرا زیرساخت تمام این تصویرسازی به‌کارگیری

گونه‌های تشبیه می‌باشد. پس بنا بر اهداف تحقیق به نوعی گونه‌های بلاغی به صورت مستقل به کار نرفته است بلکه در زیبایی صور خیال به طرز زیبایی بیان گردیده است. سبک و نوآوری تصویرسازی در تمامی منظومه‌ها تقریباً به صورت یکسانی است اما سبک تصویرسازی داستان «نل و دمن» در بین راه تغییر کرده است. بیشترین ملاک به کار رفته در صور خیال و تصویرسازی این چند منظومه بر محور هجران، ارتباط و اطلاع‌رسانی طبقه اجتماعی، جایگاه معشوق، گفتار و مکالمه، وصال، افلاک و عناصر طبیعی... می‌باشد. در منظومه «فیروز و نسرین» نیاز شیرازی با بهره‌گیری از اقسام صور خیال و سازه‌های بصری، سعی در گره زدن هوش و ذهن مخاطب به شعر خویش را دارد. هر چند نسبت به شاعران دیگر متأخرتر است و مربوط به قرن دوازدهم هجری است اما به همان میزان از بستگی به شعر کهن دور است هر چند می‌توان نشانه‌های سبک شناسانه بصری را در بسامد شعرهایش در خور توجه دانست. اما در نهایت به نظر می‌رسد جایگاه و پایگاه شعری او نسبت به هم عصرانش در مرتبه‌ی فروتری قرار دارد. گاهی با استفاده از سازه‌های بصری بارقه‌هایی از نبوغ را می‌توان در اشعارش مشاهده نمود. فیضی دکنی «نل و دمن» را استادانه با به‌کارگیری عناصر خیال در انواعش گوی سخن را از حریفان میرباید و گاه به سند اشعارش تصویر را به چهارچوب روایت‌ها و رخدادها نیز می‌کشاند چرا که وی در به‌کارگیری فنون و صور خیال مهارتی وافر دارد. بررسی نگاره‌های خمسه شاه طهماسبی نیز در داشتن مفاهیمی چون هجران، معشوق، وصال و عناصر طبیعی دارای وجوه اشتراک با این چهار منظومه غنایی است.

منابع و مأخذ

- ثروتیان، بهروز (۱۳۸۳)، فن بیان در آفرینش خیال، تهران: امیرکبیر.
- داد، سیما (۱۳۸۲)، فرهنگ اصطلاحات ادبی، تهران: مروارید.
- ذوالفقاری، حسن (۱۳۹۲)، یکصد منظومه عاشقانه فارسی، تهران: چشمه.
- ذاکر حسینی، محسن (۱۳۸۴)، مثنوی نل و دمن، فیضی دکنی، به کوشش سید علی آل داوود، تهران: دانشگاه تهران.
- رسالت‌پناهی، محمدمصطفی، روحانی، سیدعلی، راستگو، سیدحسین (۱۳۹۷)، فیضی و غزل غنایی وی، پژوهشنامه ادبی غنایی دانشگاه سیستان و بلوچستان، شماره ۳۰، صص ۹۰-۷۱.
- ژنت، ژوار (۱۹۳۰)، تخیل و بیان: نقد زیباییشناسی، ترجمه دکتر الله شکراللهی تجرق، تهران: نشر سخن.
- حاجی‌نژاد، سارا (۱۳۹۶)، «تحلیل نگاره‌های خمسه نظامی طهماسبی در بستر تاریخی- هنری مکتب نگارگری تبریز صفوی»، چهارمین همایش ملی متن پژوهی ادبی نگاهی تازه به متون تاریخی.
- سیمپسون، ماریانا شرو (۱۳۸۰)، شعر و نقاشی ایرانی: هفت اورنگ سلطان ابراهیم میرزا، مترجم عبدالعلی براتی، فرزاد کانی، تهران: نسیم دانش.
- شاه‌حسینی، ناصرالدین، فلاحت‌خواه، فرهاد (۱۳۸۸)، معرفی نسخه خطی سلیم و سلمی از عبدالرزاق بیگ دنبلی، فصلنامه پژوهشی ادبیات فارسی، شماره ۱۴، صص ۹۱-۱۱۴.

شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۶)، «جایگاه مضمونی و زیباشناسی شعر در نگاره‌های خمسه شاه طهماسبی»، فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۷، صص ۲۲-۷.

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۹)، صورخیال در شعر فارسی، چاپ دوازدهم، تهران: آگاه.

فیضی دکنی، ابوالفیض (۱۳۸۲)، نل و دمن، تصحیح سیدعلی آل داود، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

فتوحی، محمود (۱۳۸۵)، بلاغت تصویر، چاپ اول، تهران: سخن.

کریم‌زاده تبریزی محمدعلی (۱۳۷۶)، احوال و آثار نقاشان قدیم ایران، تهران: مستوفی.

کری ولش، استوارت (۱۳۸۴)، نسه نگاره‌های عهد صفوی، ترجمه احمدرضا تقاء، تهران: فرهنگستان هنر.

کزازی، میر جلال‌الدین (۱۳۶۸)، بیان ۱ زیباشناسی سخن پارسی، چاپ اول، تهران: نشر مرکز.

مصطفوی سبزواری، رضا، تقیان، عبدعلی (۱۳۹۰)، ویژگی سبکی نل و دمن، نشریه سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار و ادب)، شماره ۲، صص ۱۳۹-۱۲۵.

مفتون دنبلی، عبدالرزاق (۱۳۸۸)، سلیم و سلمی، تصحیح ناصرالدین‌شاه حسینی نواب شیرازی، علی‌اکبر (۱۳۷۱)، تذکره دلگشا، تصحیح رستگار فسایی، چاپ اول، تهران: نشر نوید.

یلمه‌ها، احمد رضا (۱۳۹۵)، قصر بی‌قراری (بررسی و تحلیل هشت منظومه غنایی ناشناخته)، تهران: شورای گسترش زبان و ادب فارسی.

یلمه‌ها، احمدرضا (۱۳۹۵)، منظومه غنایی فیروز و نسرین، نیاز شیرازی، چاپ اول، تهران: فرهنگ نشر نو.

یلمه‌ها، احمدرضا (۱۳۹۳)، بررسی تحلیل عناصر و مؤلفه‌های سبکی در منظومه غنایی فیروز و نسرین (فصل‌نامه تخصصی بهار ادب، سال هفتم، شماره دوم، صص ۵۱-۳۱).